

Salaš kao društveni fenomen i ekološki uravnotežena, individualna i samostalna ekonomska jedinica na prostoru sjeverne Bačke u XVIII. stoljeću¹

Nikolina Čuljak*

Sažetak

Salaš je društveni fenomen koji se na prostoru sjeverne Bačke prvi puta javlja krajem XVII. stoljeća i razvija se kroz cijelo XVIII. stoljeće. Cilj ovoga istraživanja bio je povezati prirodno-geografske čimbenike, staviti ih u povijesni kontekst i doći do zaključka u kojoj je mjeri salaš produkt simbioze čovjeka i okoliša. Pojava salaša determinirana je, naime, dvama bitnim čimbenicima: povijesnim i prirodno-geografskim. Povijesni čimbenici se odnose na razdoblje osmanske vladavine na prostoru sjeverne Bačke, a prirodni, na plodnu i prostranu bačku lesnu zaravan. Suživot i izražena međusobna ovisnost čovjeka i okoliša u XVIII. stoljeću očitovale se kroz polikulturalnu privredu, korištenje prirodnih izvora kao građevinskog materijala, te utjecaj atmosferskih prilika na način izgradnje salašarskih objekata. Upravo je taj odnos čovjeka i okoliša rezultirao pojavom objekta ovog istraživanja: ekološki uravnotežene, individualne i samostalne ekonomske jedinice – salaša.

Ključne riječi: salaš, Bačka, XVIII. stoljeće, subotički atar, Đurđin

¹ Tematika salaša XVIII. stoljeća, zbog nedostatka literature i povijesnih pisanih izvora, uvelike je neistražena u hrvatskoj i srpskoj historiografiji. Upravo je to razlog zašto je ovo istraživanje, koje je dio jednog diplomskog rada, nastajalo u iznimno teškim uvjetima. Rad ne bi bio moguć bez iznimno velike pomoći subotičkog Povijesnog arhiva i Stevana Mačkovića, Zavoda za kulturu vojvodanskih Hrvata i Tomislava Žigmanova te privatne zbirke i knjiga Ljudevita Vujkovića Lamića. Za kraj posebno bi htjela izraziti zahvalu mr. sc. Anti Rudinskom koji je svojom pomoći i izvršnim poznavanjem problematike postanka salaša, salašarske arhitekture te povijesnih prilika na području Vojvodine najvećim dijelom, kao neslužbeni mentor, sudjelovao na stvaranju ovog znanstvenog istraživanja. U tom smislu, i ovaj rad prvenstveno treba shvatiti kao pregled i sintezu trenutačno dostupne literature te kao jedno ekohistorijsko razmišljanje u kojem bi se trebala usmjeriti buduća istraživanja salaša na prostoru subotičkog atara i sjeverne Bačke.

* prof. povijesti i geografije, Zagreb

Uvod

Salaš je riječ koja potječe iz mađarskog jezika (szállás) i ima više značenja: letjeti, stati, sletjeti, osvojiti, okupirati, mjesto, zgrada, pokretno naselje nekog naroda koji živi nomadskim načinom života i bavi se uzgajanjem krupne stoke, a koji se kasnije može pretvoriti u stalno naselje. U radu ću se najviše osloniti upravo na ovo posljednje značenje jer je ono najbliže objašnjenju značenja i uloge salaša u okolišu sjeverne Bačke. Mikro područje istraživanja je subotički atar sa svojih dvanaest pustara. Objekt istraživanja na principu *case studies* u ovom radu je stanište Đurđin koji ujedno i pripada pustari Đurđin. Ona se nalazi na rubnom, jugozapadnom, dijelu subotičkog atara i bila je među prvim pustarama koje su bile naseljavane od strane novopridošlog stanovništva koncem XVII. stoljeća. Razlog tome leži u najudaljenijoj poziciji od Subotice i mogućih osmanskih osvajačkih pohoda tijekom i nakon osmanske vladavine.

Nakon što je Sulejman II. zauzeo Budim 1541. godine južni dio krajeva između Dunava i Tise, tj. bačka i bodroška županija, potpali su pod vlast Osmanlija. Nastupilo je teško razdoblje Bačke koje je više od 150 godina bilo podređeno osmanskoj vlasti. Bježeći pred osmanskom vojskom stanovništvo je za sobom ostavljalo prazna gospodarstva i imanja te emigriralo kao izbjeglice u sigurnije sjeverne dijelove zemlje. Teritorij pod osmanskom vlašću imao je iznimno izražen emigracijski karakter koji je velikim dijelom utjecao na pojavu prvih salaša. To je razdoblje o kojem postoji vrlo malo podataka za sjevernu Bačku (Iványi 1986, 25). No zna se da su naseljavanjem pustara Osmanlije imale veću zaradu nego naseljavanjem sela. Pustare su iznajmljivali kao pašnjake i unatoč tome što je novčani iznos bio manji, spahija je imao od njih čistu zaradu jer za njih nije imao nikakve obveze i nije bio dužan davati vojnike (Iványi 1986, 25).

Tijekom stoljeća mnoge su pustare nakratko ili nisu uopće ostajale bez stanovništva. O tome svjedoči i činjenica da su imena naselja još uvijek ista ili s malim promjenama. Upravo prema tim očuvanim imenima naselja možemo zaključiti da su te pustare imale jednu dugačku tradiciju naseljenosti (Beszédes i Juriga 1986-1987). Kompletan popis svih naselja i broja obitelji izvršen je još za vrijeme Osmanske vladavine 1686. godine (Tablica 1.). Prema ovom popisu navodi se 12 naseljenih pustara s brojem kuća koje su bile potrebne za određivanje poreza.

Nakon pada Segedina 1687. godine Osmanlije su se povukli iz Bačke koju je zauzela carska vojska pod zapovjedništvom bavarskog kneza Maksimilijana Emanuela, ali su vršili povremene upade (Pekić 1930, 58). Nakon mira u Srijemskim Karlovcima 1699. godine Osmanlije su bili primorani trajno napustiti Bačku, ali taj prostor još uvijek nije bio siguran jer je osmanska vojska bila relativno blizu Subotici i okolnim pustarama. Stanovništvo koje je tu obitavalo prije osmanske vlasti emigriralo je iz sjeverne Bačke u sjeverne dijelove Ugarske, a takav isti emigracijski karakter imale su i Dalmacija, Slavonija, Bosna i Srbija koncem XVII. stoljeća, samo s drugim smjerom – u sjevernu Bačku. Upravo se to novopridošlo stanovništvo na

početku svog naseljavanja moglo baviti samo onime što su najbolje znali, a to je bilo stočarstvo.

Tablica 1. Popis naselja i broja kuća 1686. godine

Naziv naselja	Broj kuća
Ludas	200
Kelebi	60
Melkut	100
Tothaz	30
Radunjes	30
Bortories	20
Kunbaja	100
Taralikut	40
Fántelek	40
Szebeszity	10
Verusity	30
Csantaver	20
Zomnaticza	40
Nagyfen	100
Hagymas	20
Bikity	60
Brama Nova	10
Mente háza	40
Nagy Giörgy	80
Kis Giörgy	30
Bajmok	200
Toppolly	60

Izvor: Prema Iványi 1892, 56.

Organiziranje naselja po pustarama

Povijesni izvori pokazuju da su ovi krajevi bili neobrađeni u vrijeme kada su ih naseljavali južnoslavenski narodi, pa su se doseljenici morali boriti s močvarama i prašumama koje su postepeno pretvarali u plodno obrađeno zemljište (Pekić 1930, 44). Prvi doseljenici imali su širok izbor zemlje na raspolaganju. Povjesničar István Iványi piše da su Bunjevci birali najbolju zemlju (1896, 75). Budući da su Bunjevci bili stočari, birali su zemlju prema „stočarskom” kriteriju, tj. koliko je zemlja bila dobra za ispašu stoke, a uzgoj stoke je uvjetovao veće površine.

Dolaskom na novu zemlju i zaposjedanje iste Bunjevci su zapalili prvu vatru i na taj način njezinim dimom dali do znanja drugima da je taj teritorij zauzet. Prvi doseljenici zauzimali su bolja mjesta i to ponajviše na zapadnim i jugozapadnim pustarama atara. Oni koji su kasnije došli prolazili su dalje, na sjeverne i južne pustare. Najkasnije je naseljena pustara Vinkovo na istoku i još neka mjesta prema granici senčanskog atara, jer je tamo postojala opasnost od Osmanlija koji su se nalazili u Senti (Peruničić 1958, 54).

Karta 1. „Grad Subotica s cjelokupnim atarom“ 1747. god. Mjerilo: 1:70.000

Karta 1. prikazuje trgovište Szent Máriu s okolnim pustarama, položaj crkvenih posjeda, pješčane dine i vodotokove. Prikazuje sela i pustare koje su tako zatečene u studenom i prosincu 1747. te su kao takvi zabilježeni od K. J. Kaizera. Karta se danas čuva u Povijesnom arhivu Subotice u Subotici pod signaturom: 3-3-2-1. Sre-

dišnje zatamnjeno polje prikazuje cijeli posjed koji je pripadao gradu Szent Mária unutar kojeg su debljim crtama označene granice između njezinih pustara. Područje sjeveroistočno, sjeverno, zapadno i jugozapadno od njega, označeno svjetlijom nijansom, predstavlja komorski teritorij, a istočno i jugoistočno od posjeda Szent Mária (nijansirano nešto tamnije) je područje Potiske vojne granice.

Novopridošli stanovnici svojim dolaskom na pustare nisu formirali naselje već osamljena gospodarstva. Naseljavali su se često i po nekoliko kilometara udaljeni jedni od drugih. Primjerice, na pustari Đurđin, od salaša Stantićevog prvog pretka Andrije do Prčićevog salaša bilo je oko dva kilometra udaljenosti (Peruničić 1958, 26). Najmanja udaljenost između susjednih salaša bila je tolika da se iz jednog u drugi salaš nisu mogli niti dozvati. Događalo se da se salaš zapali ili izgori, a da najbliži susjed to i ne primijeti, a ako bi i primijetili bilo je već kasno za bilo kakvu intervenciju jer je udaljenost između njih bila prevelika (Peruničić 1958, 26). Glavni razlog tako velike međusobne udaljenosti bila je potreba za prostranim površinama zemlje koju su njihovi vlasnici, stočari, koristili za ispašu stoke.

Danas je teško pouzdano reći je li postojao točno određen razlog zašto su se doseljenici naseljavali na određenom području ili se naseljavanje razvijalo spontano, tj. kako i gdje je tko zauzeo zemlju. Zašto su se, na primjer, Stantići naselili pokraj Prčića, a ovi do Ivandekića, ne zna se (Peruničić 1958, 26). Prije svega, ne zna se pouzdano jesu li imali zajedničko ishodišno mjesto i jesu li na pustaru Đurđin došli kao susjedi iz nekog sela gdje su ranije živjeli. Pretpostavka je da su stari Bunjevci dolazili kao međusobni poznanici, povezani tradicionalnim vezama. Potkrepa takvoj pretpostavci je njihov organizirani dolazak u Bačku, pod zajedničkim vodstvom franjevac.

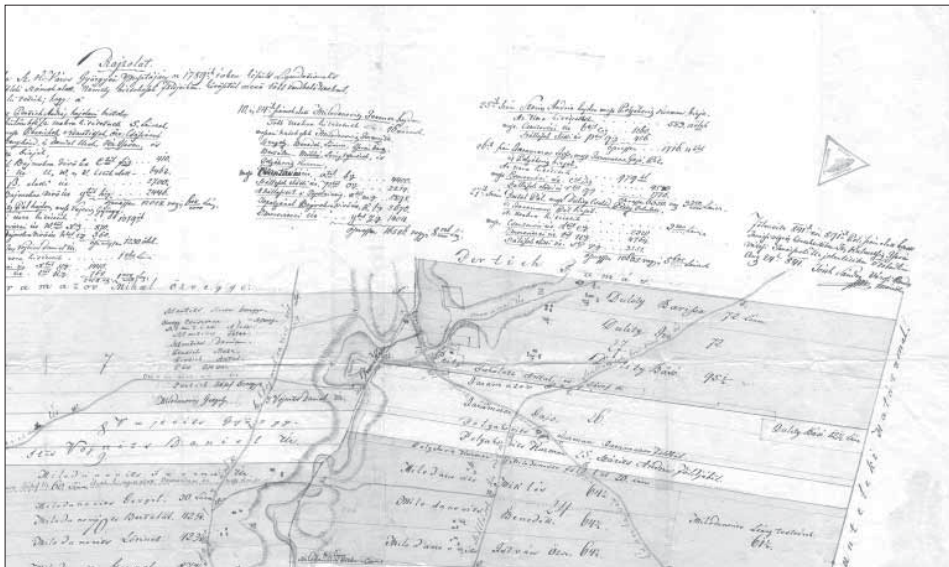
Početak XVIII. stoljeća na novoformiranim posjedima oralo se samo u prostoru od praporne doline do grede na kojoj je bila kuća. Kasnije, nakon što se intenziviralo ratarstvo, počinje se s oranjem pašnjaka i na drugim dijelovima zemljišta uz salaš. To znači da tek s prelaskom na stajski uzgoj stoke, posebno svinja i goveda, dolazi i do značajnijeg razvoja salaša. U svrhu tog uzgoja građeni su stambeni i ekonomski objekti. Ekonomski objekti služili su za skladištenje poljoprivrednih proizvoda i smještaj stoke, a s modernizacijom privrede i za smještaj poljoprivrednih strojeva (Duranci 1984, 63-65).

Na karti broj 2 prikazani su posjedi na pustari Đurđin te rijeka Krivaja i njezin utjecaj na formiranje posjeda. Posjedi su jasno definirani te obilježeni granicama i imenima pojedinih obitelji. Prikazane su parcele obitelji Dulić, Milodanović, Poljaković, Vujević, Vojnić i Jaramazović. Rijeka Krivaja protječe sredinom praporne doline i ona je granica između novonaseljenog zemljišta s jedne i s druge strane te praporne doline. Prema granici u dolini određivale su se kasnije i ostale granice zauzetog zemljišta. Zemlja se zauzimala samo s jedne strane praporne doline – lijeve ili desne. Ta strana bila je prva granica buduće baštine, osnova za njeno daljnje omeđivanje. Na primjer, u ataru sela Đurđin, Stantićev predak zauzeo je zemlju od zapadne granice atara te cijelu desnu stranu praporne doline (Peruničić 1958, 45). Istom stranom od Stantića dalje u atar zauzeo je zemlju predak Prčića, do Prčića predak

Ivandečića, do Ivandečića prema istočnoj strani atara predak Mukića. S lijeve strane praporne doline, idući od zapada na istok, naselio se predak Tumbasa, Poljakovića, Jaramazovića, Dulića, Bajića i Mamužića (Peruničić 1958, 45). Predak Stantića na desnoj strani praporne doline zauzeo je zemlju od sadašnje granice atara sela Đurđina i Bajmoka, na istok, desnom stranom praporne doline, do mjesta na kome je podigao nasip od svježe zemlje. Predak Prčića zauzeo je zemlju od Stantićeva nasipa dalje na istok pokraj dola, do nasipa kojim je obilježio svoju zemlju. Slično su zauzimali i ostali koji su u ono vrijeme došli. Kasnije se uzimalo da se zahvatina između nasipa svakog pojedinačnog doseljenika pravocrtno prostire u seoski atar, na jug ili sjever, već prema tome s koje se strane dola zahvatina nalazila. U pravcu svoje zahvatine doseljenici su držali pašu, svaki sa svojom stokom (Peruničić 1958, 45).

Karta 2. prikazuje plan putova na posjedima privatnika s pustare Đurđin na osnovi podataka zemljišnih knjiga likvid. iz 1789. g. „Demerkapija“ 1841., 24. 8. Subotica, mađarski jezik 646x1030. Danas se čuva u Povijesnom arhivu Subotice u Subotici pod signaturom: 3-1-3-29.

Svaki doseljenik obrađivao je prvo dio zemlje bliže dolini, a ostala zemlja, izvan toga uskog prostora, koristila se za ispašu stoke. U početku je seljak bio vlasnik samo one zemlje koju je obrađivao kraj praporne doline dok se na ostaloj zemlji koristio samo pravom ispaše za svoju stoku. Za vrijeme Potiske vojne granice graničari su u subotičkom ataru dobivali zemlju prema stupnju vojničkog čina i to na način koji se može vidjeti u Tablici 2.

Karta 2. Plan putova na posjedima privatnika s pustare Đurđin na osnovi podataka zemljišnih knjiga 1789. godine.

Tablica 2. Vojnički činovi i površina zemlje na koju su imali pravo

Čin	Površina zemlje (u jutrima)
Vojnik pješak	18
Vojnik konjanik	24
Kaplar pješak	24
Kaplar konjanik	31
Zapovjednik straže pješak	31
Zapovjednik straže konjanik	46
Barjaktar pješak	61
Barjaktar konjanik	96
„Vajda“ pješak	92
Adnađ (poručnik konjički)	112
Kapetan	192
Veliki kapetan	354

Izvor: Prema Peruničić, 1958, 46.

Graničari su također dobivali i nešto livada za košnju sijena, razmjerno navedenim površinama zemlje. Pješak kome je dodjeljivano 18 jutara zemlje dobivao je uz to i četiri kose livade. U to doba u subotičkom ataru zemlju su dobivali samo doseljenici s područja današnje Hrvatske, Bosne i Kosova. Starosjedilačkog stanovništva s područja Ugarske skoro pa da nije više niti bilo. U Potiskoj granici baština graničara bila je zaštićena zakonom, a u subotičkom ataru nije bilo privatnih feudalaca. Graničari su bili oslobođeni od svih županijskih dažbina, a u upravnim poslovima potpadali su pod vojno zapovjedništvo Potiske vojne granice.

Kasnije su se Mađari iz Ugarske često žalili zbog takvih privilegija koje se daju Hrvatima i Srbima. Zbog toga je bečko Dvorsko ratno vijeće 1702. godine izdalo uputu Lambergovoj komisiji da „oni iz Subotice i Sombora neka se ostave na uživanju njihovih na uzdarje dobivenih imanja, za njihove zasluge stečene počevši od prvih vremena osvajanja ove pokrajine“ (Peruničić, 1958, 46). Pisani izvori o podjeli zemlje graničarima podudaraju se s narodnom tradicijom utoliko što prve zemlje koje su bile zauzimate nisu bile velike površine. Prosječno imanje graničara u početku je bilo veliko tek nekoliko desetina jutara, ali je ono poslužilo kao osnova na kojoj su se s vremenom oformili veći posjedi (Peruničić, 1958, 46). Zemlja se u ono vrijeme i nije cijnila, a za graničare je bilo važno da ih država nije premještala s mjesta i zemlje. Svakom graničaru država nije sužavala širinu njegove prvobitno zauzimate zemlje, jer se na tome kasnije zasnivalo postepeno ali neprekidno povećavanje imanja u pravcu seoskih pašnjaka.

Subotički je magistrat godine 1747. odredio komisiju koja je morala na svim pustarama provesti označavanje privatnih posjeda na mjestima gdje se oni dodiruju s

javnim pašnjacima. Malo je povijesnih tragova o radu te komisije.² Subotica je 1779. godine kao slobodni kraljevski grad dobila u vlasništvo cijeli atar, ali s time da je za zemljište morala platiti otkupninu od 266.666 forinti, a iznos je bilo potrebno isplatiti u ratama kroz šest godina (Peruničić 1958, 48). Seljaci su morali otkupiti svoju zemlju prema određenim cijenama (vidi Tablicu 3.), a Magistrat je dobio zadaću odrediti na koji način će se prikupljati novac od seljaka.

Tablica 3. Visina cijena otkupa zemljišta u Subotičkom ataru u XVIII. stoljeću

Za 1 motiku vinograda = 1 forinta
Za 1 lanac vrta = 4 forinte
Za 1 lanac zemlje 1. klase = 4 forinte
Za 1 lanac zemlje 2. klase = 3,5 forinte
Za 1 lanac zemlje 3. klase = 3 forinte
Za okućnice u gradu = 6 krajcara

Izvor: Podaci su uzeti iz Peruničić 1958, 48.

Visina davanja se izvodila na način da se izračunalo koliko je tko posjedovao zemlje, koje kvalitete i koje kulture su se na toj zemlji uzgajale. Nakon utvrđivanja navedenih uvjeta za određivanje otkupa izračunat je bio i iznos koji je seljak bio dužan platiti za otkup svojeg imanja. Korisnici zemlje bili su dužni, osim otkupnine za svoju zemlju, platiti otkupninu i za zajedničke pašnjake po šest krajcara od svakog lanca zemlje koji posjeduju.

Nakon što je Subotica postala slobodni kraljevski grad, Magistrat je započeo s izmjerom i određivanjem veličine privatnih posjeda. Prve godine je otkup zemlje bio otežan zbog lošeg uroda i godišnja se otkupnina samo djelomično plaćala. Budući da je isplata išla vrlo sporo u Suboticu je poslan Mihály Ürményi. Ürményi je bio upravitelj somborskih upravnih državnih imanja, a svojom je aktivnošću vrlo brzo uspio naplatiti mnoge otkupnine. Sastavio je popis domaćinstava i popisao veličinu svakog privatnog imanja i okućnice u gradu, a zatim je napravio evidenciju tko je sve platio i koliko je tko još ukupno trebao platiti. Poslao je inženjere u atar sa zadaćom da odvoje privatne oranice i vinograde od zajedničkih pašnjaka. Pašnjake je trebalo štiti od naleta susjednih salašara koji su još uvijek grabili komad po komad tamo gdje ih je još bilo i gdje su njihovi posjedi graničili s pašnjacima (Peruničić 1958, 50). Krajem XVIII. stoljeća naplaćena je sva otkupnina te dolazi do stabilizacije veličine seoskih imanja i njihovih granica.

² Jedini izvor o radu te komisije koji sam pronašla je u knjizi Branka Peruničića *Postanak i razvitak baština na području Subotice od 1686. godine*. On tvrdi da je ona osnovana 1762. i bavila se odvajanjem privatnih imanja od zajedničkih pašnjaka, a i „istodobno su mereni zemljišni posedi i svakome je određeno koliko je morao dati vlastelinskog tereta.“ Magistrat je u to vrijeme zabranio privatne posjede i kupovinu nekretnina u vanjskom ataru – oranice, livade, pašnjaci, bez njegovog prethodnog odobrenja, a zabranjeno je bilo i zapustiti oranicu. Cilj tih mjera bilo je postavljanje granica privatnih posjeda te onemogućavanje daljnjeg prisvajanja pašnjaka i povećanja biljne proizvodnje na njima“ (Peruničić 1958, 48).

Kraljevski komesar Joseph Gludovác³ dolazi u Suboticu 1788. godine sa zadacom sređivanja posjedovnih odnosa koji su bili veliki problem za Suboticu i njezin atar. Gludovác se bavio podjelom zemlje, zajedničkih pašnjaka, oranica i vinograda. Godine 1788., 19. svibnja, na inicijativu Gludovacza, gradski je Magistrat podijelio 3.500 lanaca zemlje na teritoriju Zapadnih Ugarnica u parcelama od po tri lanca (Ulmer i Pavić 2003). Zemlja je prvo podijeljena gradskoj sirotinji, njih 406. Nakon toga ostalo je 2.300 lanaca zemlje i ta je zemlja podijeljena ostalima. Zauzvrat, svi su morali Magistratu jednom godišnje predati 1/7 godišnjeg prihoda. Mjerenja zemlje su završena 1795. godine, a prema toj novoj raspodjeli zemljišta, pravo na zemlju mogli su ostvariti samo stanovnici grada Subotice koji su imali status građana, a oni su imali i pravo na posjed u selu i u gradu (Ulmer i Pavić 2003, 11).⁴ Nakon što su dobili zemlju, građani su se posebnim dokumentom obvezali na privrženost vladaru i slobodnom kraljevskom gradu Subotici. Glavna raspodjela zemljišta je završila 1794. godine. Prema toj raspodjeli, građani prvoga reda (oni koji su posjedovali preko 500 jutara zemlje) dobili su 6 lanaca, građani drugoga reda (oni koji su posjedovali od 200 do 500 jutara zemlje) dobili su 4 lanca, a građani trećeg reda (od 50 do 200 jutara zemlje) dobili su 2 lanca (Ulmer i Pavić 2003, 7). Subotičani su mogli posjedovati najviše 1.000 jutara zemlje, a stranci 800 jutara. Sve iznad tih mjera bilo im je oduzeto (Ulmer i Pavić 2003, 7).

Čovjek i okoliš Bačke u XVIII. stoljeću – reljef, tlo i riječna mreža

Subotica i subotički atar nalaze se u središnjem dijelu sjeverne Bačke. Teren se blago spušta na istok u Potisje i na zapad u Podunavlje (Bukurov 1983, 11). Atar se sastoji od dva međusobno komplementarna dijela: sjevernog i južnog. Sjeverni dio atara obuhvaća prostor subotičke pješčare dok se južni dio odnosi na prostor srednje bačke lesne zaravni.

Subotička pješčara je velika geomorfološka cjelina na teritoriju Subotice i obuhvaća površinu od oko 250 četvornih kilometara (Bukurov 1983). Pješčara zauzima uski pojas sjeverno od Subotice i jezera Palić pa sve do, danas, državne granice s Mađarskom te na istok do Tise i na jugozapad do bajmočkog atara. Prema mađarskim geomorfolozima, pijesak između Dunava i Tise je riječnog porijekla i naslagan je prvo na obalama Dunava, a potom prekinut i izmodeliran u današnje oblike sjeverozapadnim vjetrovima. Na prostoru subotičke pješčare pijesak je krupniji, manje propušta vlagu i time uvjetuje smanjenu plodnost tla.

³ Četvrti kraljevski komesar Joseph Gludovác koji je bio u Subotici na dužnosti od 1788. do 1790. godine, s uspjehom je izvršio sve zadatke koji su mu bili dani od strane Ugarskog kraljevskog namjesničkog vijeća.

⁴ Važno je napomenuti da je jedan od najčešćih razloga za dodjelu zemlje bila i brojnost obitelji. Predstavnik obitelji je tražio da se njegovoj obitelji dodijeli zemlja jer je ona koju ima nedovoljna za uzdržavanje cijele obitelji. U tom slučaju, posjed se mogao proširiti, ali je seljak mogao dobiti i veći posjed dok mu je postojeći, manji, bio oduzet.

Pješčara je nagnuta prema sjeverozapadu i jugoistoku, pokrivena je najvećim djelom čistim pijeskom,⁵ pjeskovitim lesom i lesom.⁶ Ta smjena pješčanih i lesnih oaza jasno se manifestira i u različitoj vegetaciji. Lesne su oaze zbog veće vlažnosti ranije bile pod pašnjacima, a sada su pod oranicama i raznim biljnim kulturama. Pješčane oaze su sadržavale živi pijesak, tzv. *vijavac*, a sada sadržavaju krupnu šumsku vegetaciju i vinograde. Pod utjecajem sjevernih vjetrova i tla koje oskudijeva površinskom vegetacijom, zrnca takvog pijeska nošena su vjetrom prema jugu, a pod utjecajem južnog vjetrova pijesak je nošen na sjever. Takva stalna kretanja bila su vrlo štetna za plodne njive i pašnjake. U svrhu sprečavanja prirodnog raznošenja pijeska potrebno je bilo izvršiti njegovo povezivanje, tj. umrtvljivanje.

Borba sa živim pijeskom bila je zahtjevna i duga, a započela je 1768. godine. Polazeći od carsko-kraljevskih propisa za sadnju i očuvanje šuma, na tom su tragu i Povjerenstveni statuti iz 1779., koje je izradio kraljevski povjerenik Vlačić prilikom instalacije prvoga gradskog poglavarstva slobodnog kraljevskog grada Subotice, u točki 21. propisali obvezu gradskoga magistrata da posadi vrbe i johe na gradskome području, osobito u blizini Kelebijske bare nasuprot Peštanskoga puta te duž toka rječice Kireš (Bačić 1998, 97). Počeci umrtvljivanja bili su bez mnogo uspjeha, a značajniji uspjesi se bilježe tek sredinom XIX. stoljeća i to zahvaljujući posađenim bagremima koji su doneseni iz Amerike.⁷ Između južnog i sjevernog dijela atara nalazi se prijelazna zona, točnije od Gornjeg Tavankuta – na zapadu atara, pa na istok preko Subotice do Masarikova (Ćupurdija 1981). Ta se granica ne može precizno odrediti jer postoji jedna šira zona pijeska i lesa. Plodnost stjenske podloge koju čini pijesak i les razmjerna je količini lesa u njoj.

Srednja bačka lesna zaravan je druga geomorfološka cjelina na teritoriju općine Subotice (Bukurov 1983, 30). Obuhvaća lesno područje koje se prostire južno od subotičke pješčare do kanala Beždan – Bečej.

Lesna zaravan obuhvaća područje južno i istočno od Pješčare i to sa sljedećim pustarama: Tuk, Paličke ugarnice, Aleksandrovo, Zapadne ugarnice, južni dio pustare Kelebija, istočni dio pustare Čikerija, istočni dio Donjeg Tavankuta, južni dio Gornjeg Tavankuta, zatim pustare Šebešić, Pavlovac, Đurđin, Žednik, Zobnatica, Donji i Gornji Verušić, Bikovo i Šupljak (Bukurov 1983, 30). Na spomenutim pustarama je lesna površina kompaktna cjelina, za razliku od manjih ili većih oaza koje se tu i tamo javljaju na subotičkoj pješčari (Bukurov 1983, 31). Tlo koje je razvijeno na lesu je plodnije, a debljina lesa je vrlo različita. U većini slučajeva to je debljina 10-20 m, a u rijetkim slučajevima i 30 m. U lesnoj se zoni sade hidrofilne biljke kojima je potrebno puno vlage, kao što su kukuruz, konoplja i sirak.

Te nejednakosti u sastavu zemlje, vlažnosti i drugim osobinama bile su najvažniji element za razvoj salaša i cijelog atara. Na jugu i istoku prvotno je bilo zastup-

⁵ Pijesak – sediment sastavljen od sitnih zrnaca minerala, najčešće krementa i glinenca; vjetar ili voda nanose ga na pojedina područja (Baučić i Baučić 1996, 420).

⁶ Les – (prapor) je eolski sediment prašinstog oblika i žućkaste boje, sastavljen uglavnom od krementa i glinenca, glavnina je nataložena u pleistocenu (Baučić i Baučić 1996, 439).

⁷ *Subotiča pješčara*, http://regional.rs/p/regionalni_identitet/0/651, (pristup 10. 07. 2012.).

ljeno stočarstvo, a kasnije ratarstvo, dok je na sjeveru i zapadu atara najzastupljenije stočarstvo, vinogradarstvo i voćarstvo. Na taj se način izbjegla monokultura u poljoprivredi (Bukurov 1983, 31). Razvoj subotičkog atara ovisio je velikim dijelom i o mnogobrojnim vodotocima. Rijeke su imale vrlo važnu ulogu u naseljavanju subotičkog atara, a reljef bačke lesne zaravni je diseciran trima rijekama: Krivajom, Čikom i Kirešom.

Preteče salaša – zemunice

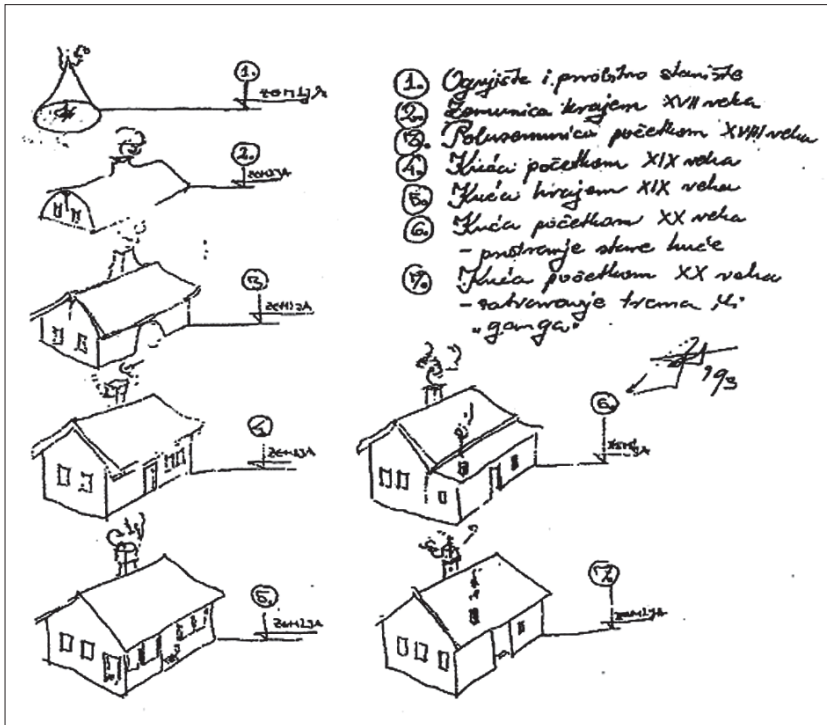
Razvojna linija pojava kuća na području sjeverne Bačke duga je stoljećima i započinje zemunicama (Rudinski 1993, 242-251). Dakle, prva staništa doseljenika nisu bili salaši, već zemunice. Zemunice su nicale po dolovima, najnižim skrovitim mjestima, gdje su doseljenici najlakše dolazili do vode i trske. U Đurđinskom dolu, nedaleko od Stantićevih salaša, i danas se mogu razaznati mjesta gdje su se nalazile zemunice njihovih predaka (Peruničić 1958, 66). Zemunice su se postepeno izdizale iznad zemlje što zbog provođenja hidroregulacijskih mjera, što zbog naredbe vlasti o građenju, ali i zbog promjena i napretka proizvodnih i društveno-ekonomskih odnosa (Rudinski 1993). Isprva su to bile kućice od trošnog materijala, niske, ukopane u zemlju, zaklonjene od oka neprijatelja. Oko tih staništa lutala su stada ovaca i govoda.

Tako putnici iz XVII. stoljeća opisuju bačke pustare. Isusovac Bartol Kašić 1612. godine piše o tome kako su izgledale kuće na području sjeverne Bačke: „Prvo su to bili podzemni stanovi iz kojih je išao dim kroz krovove i u koje se ulazilo stepenicama. Stepenicama se dolazilo do ognjišta na kojem je gorela vatra, oko koje se grejala cela porodica“ (Rudinski 1993, 244). Putopisac Braun, godine 1699., navodi kako su na svojim putovanjima nailazili na bolje kuće nego što su očekivali. Kuće su imale prostorije i drvene dimnjake, a na drugoj strani malo podignut prozor iznad zemlje (Rudinski 1993, 244). Prema ova dva izvora možemo zaključiti da su u XVII. stoljeću postojala dva tipa kuća – jedna od pletera i oblijepljena blatom, a druga zemunica. Braun će još navesti u svojim zapisima da je 1699. godine, promatrajući kuće, primijetio da „oni nigde ne zidaju, nego borave u kolibama i zemunicama, kako se mogu odmah, kada zatreba, preseliti na drugo mesto“ (Rudinski 1993, 244).

U zemunicama se živjelo i do poslije poraza Osmanlija pod Sentom 1697. godine (Peruničić 1958, 56). Kada osmanska vojska više nije predstavljala opasnost za teritorij sjeverne Bačke, stanovništvo je polako počelo izlaziti iz svojih zemunica i naseljavati vidljivije, više, predjele pustara. Izlaskom na uzvišenja pustara stanovništvo počinje formirati novo stanište – salaš. Pri izboru mjesta za izgradnju prvih salaša doseljenici se nisu vodili nikakvim drugim ograničenjima osim rasporeda privrednih površina. Gradili su salaše u blizini doline u kojoj su se nalazile livade, trske i vode. Trska je bila izuzetno bitan građevinski materijal, dok su livade i blizina vode bile najpotrebnije radi uzgoja stoke. Početkom XVII. stoljeća, kada prvi Bunjevci stočari naseljavaju područje Bačke, blizina vode bila je primarni uvjet odabira pustare, dok u XVIII. stoljeću ta blizina više nije bila ključna jer su se doseljenici vrlo brzo

snašli kopajući bunare (Peruničić 1958, 56). U Subotici se pojavljuju tzv. bunardžije koji su odlazili na pustare i vršili usluge kopanja bunara. Podzemne vode na prostoru pješčare mnogo su bliže površini zemlje nego na lesu – crnici i zato su se bunari kopali na dubini 6-8 m, a na lesu i na dubini preko 15 m (Bukurov 1983, 56). Bunari su u početku bile obične duboke jame, ozidane kamenom i opekom.⁸

Slika 1. Skica razvoja salaša od XVII. do XX. stoljeća

Izvor: Prema Rudinski 1993.

- Legenda:
1. Ognjište i prvobitno stanište
 2. Zemunica krajem XVII. stoljeća
 3. Poluzemunica početkom XVIII. stoljeća
 4. Kuća početkom XIX. stoljeća
 5. Kuća krajem XIX. stoljeća
 6. Kuća početkom XX. stoljeća (predvorje stare kuće)
 7. Kuća početkom XX. stoljeća (zatvaranje trijema ili ganga⁹)

⁸ Kasnije su seljaci i sami izrađivali pravu ciglu, sušili je ili samo provjetrili na suncu. Kada je cigla bila minimalno suha zazidali su je u peć i zapalili uz pomoć slame. Nakon što je slama izgorjela dobili su pečenu opeku.

⁹ Gang: prihvaćeni germanizam, od glagola gehen, ging, gegangen = hodati, ići, u lokalnoj primjeni znači hodnik. Kod bunjevačkih Hrvata za isti funkcionalni prostor stambenog objekta koristi se i danas termin: *ambetuš*.

Značenja pojma „salaš“

Bilo je vremena u prošlosti kada su čitavi predjeli u Bačkoj za vrijeme ratova ostajali prazni, bez stanovništva, pusti. Odlaskom starog stanovništva, život u naseljima bi se prekidao, dok bi ponovnim naseljavanjem, na porušanim starim naseljima, opet oživljavao. No, mnogi doseljenici koji su došli po odlasku Osmanlija nisu znali stare granice atara svojih pustara.

Pojam pustara ukorijenio se na prostoru sjeverne Bačke i čuje se kod svih nacionalnosti. Prvobitno je označavao zapušteno, nenaseljeno mjesto, pusto – „bez žive duše“. Zatim je značio i prostor u seoskom ataru, izvan naselja, gdje nema salaša. Danas se još po selima čuje „tamo na pustari“ kada se želi naznačiti da se nešto nalazi tamo gdje su njive, gdje nema naseobine. Službena austrijska i ugarska administracija upotrebljavala je ovu riječ pod pojmom sela i to s cijelim seoskim atarom (Peruničić 1958, 56).

Značenje riječi salaš otkriva njegovu prvobitnu funkciju – izvorno riječ salaš dolazi iz mađarskog jezika i znači stati, sletjeti, osvojiti, okupirati (Bukurov 1983, 150). No, primarno značenje pojma salaš odnosi se na mjesto boravka i određeni način privređivanja te za prebivalište ljudi i stoke, većinom privremeno i to zimsko. Takvo značenje se isprva vezuje i za pojavu nomadskog stočarenja. Pod sekundarnim značenjem pojma salaš Branko Ćupurdija podrazumijeva starije naseljene stambeno-ekonomske objekte na kojima se, osim stočarstva, razvijalo i ratarstvo.

Što se mađarskoga jezika tiče i pojma salaša, tu imamo više značenja i izvedenica. Prema prvom značenju salaš predstavlja radnju, događaj ili proces izražen glagolom letjeti (Ćupurdija 1987, 58). Drugo značenje riječi salaš označava mjesto, redovito zgradu ili neki njezin dio gdje netko noći kraće ili duže te privremen ili iznajmljen stan (Ćupurdija 1987, 58). Treće značenje podrazumijeva salaš kao pokretno naselje nekog naroda koji živi nomadskim načinom života i bavi se uzgajanjem krupne stoke, a koje se kasnije može pretvoriti u stalno naselje (Ćupurdija 1987, 57). Četvrtim značenjem uspoređuje se salaš kao *tanja*, mjesto na kojem se stanuje samo u određeno doba godine, tj. „sveukupnost u jednu grupu smeštenih, u ataru podignutih, periodično upotrebljivanih ekonomskih zgrada“ (Ćupurdija 1987, 58). Salaš također označava i „zgrade neke ratarske ili stočarske obitelji, kao i zemljišta na kojima se te zgrade nalaze“.¹⁰ Navedeno značenje pojma salaš bilo je aktualno prije sredine XVIII. stoljeća, dok je od tada u upotrebi za značenje „usamljenog pustarskog pripadnog

¹⁰ Prema Rječniku hrvatskog i srpskog jezika riječ salaš ima također više značenja: 1. u Orahovici, Slavonija, riječ salaš označava farmu, maju, stan, odjelit gospodarski zaselak; 2. salaš u zapadnoj Srbiji, srpskoj Posavini i Podunavlju predstavlja koš za čuvanje kukuruza u klipu ili žita; 3. salaš predstavlja topografsko ime u više krajeva i to: a) ime sela u Srbiji, u bivšim okruzima: krajinskom, šabačkom, podrinskom i čačanskom (npr. Salaševi), b) ime sela Brodac u bivšem bijeljinskom kotaru u Bosni, c) ime njiva i oranica u Srijemu, bivšem đakovačkom kotaru, bivšem požarevačkom, beogradskom, valjevskom, šabačkom, čačanskom (npr. salaševi), kragujevačkom i požarevačkom okrugu (npr. Šalašišta); 4. sredstvo koje služi za podizanje tijesta, a po njemu su ime dobili i kolači (Varoš kod Slavonskog Broda); 5. od riječi salaš su izvedena neka osobna imena i prezimena npr. prezime Salašić – u Zadru u XIV. stoljeću, žensko ime Salaška iz sela Osojnika kod Dubrovnika.

naselja“ i koje postepeno zamjenjuje riječ *tanja* (Ćupurdija 1987, 11). Peto značenje pojma salaš odnosi se na dograđeni dio obora (tora) (Ćupurdija 1987, 12).

Pod salašom se može podrazumijevati i majur, bačija, bačina, mandra, konak, stan (Ćupurdija 1987, 57) te imanje s gospodarskim zgradama (majur, stan) udaljeno od grada ili sela (Ćupurdija 1987, 58). Majur je imanje s gospodarskim zgradama, udaljeno od grada ili sela. Svim pojmovima je zajedničko što označavaju tip staništa, tj. naselja. Salaš i majur označavaju izolirana, nesamostalna naselja koja se nalaze u ataru grupiranih naselja kakva su selo i grad (Ćupurdija 1987, 60). Razlike između pojmova „salaš“ i „majur“ je ta što pripadaju kulturama različitih socijalnih slojeva i samim time naselja su drugačije građena te se organizacija života na njima međusobno razlikuje. Veza između salaša i majura je i ta da se većim ulaganjem kapitala u salašku ekonomiju salaš pretvara u „majur“. Poveznica između sela i salaša je što grupiranjem salaša u kasnijim razdobljima, početkom XX. stoljeća, nastaje selo i to na dva načina: „prirodnim“ okupljanjem oko trgovine u selu, crkve, škole ili krupare, i planskim ušoravanjem.

Salaš kao društveni fenomen i ekološki uravnotežena jedinica na primjeru pustare Đurđin

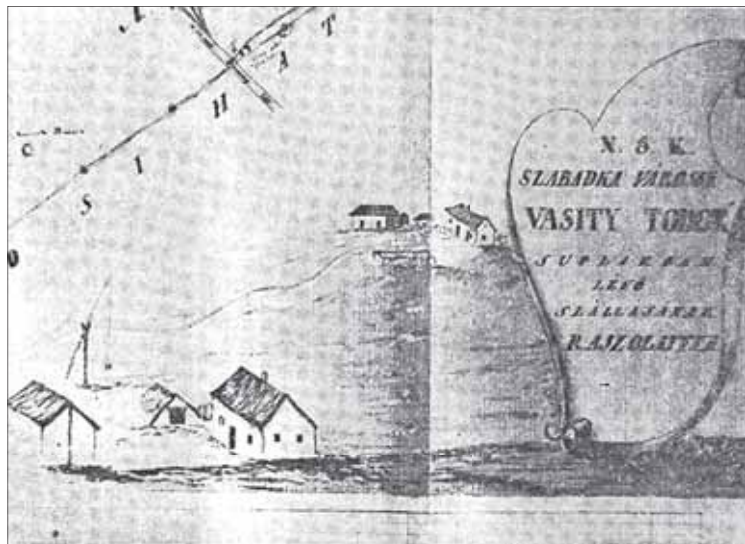
Povijest razvoja gradova Bačke je nezamisliva bez prikaza salaša koji leže izvan naseljenih jezgara (Beszédes i Juriga 1986-1987). Salaš je društveni fenomen koji se spominje na području Bačke prije dolaska Osmanlija, ali i za vrijeme njihove vladavine. Taj podatak možemo potvrditi zabranom kralja Jagelovića iz 1541. godine koja kaže „zabranjeno je na tuđem zemljištu podizati poljske kuće i kolibe radi čuvanja stoke, običnim jezikom nazvane salašima. Ukoliko plemstvo podiže na svojoj zemlji takve salaše onda neka uzme poštenog i na dobrom glasu čuvara“ (Ačanski 1994, 161-165). Glavni cilj ovakve odredbe je bio spriječiti podizanje i izgradnju salaša kao budućih „potencijalno jakih ekonomskih oblika razvoja poljoprivredne proizvodnje“ (Ačanski 1994, 161). U slučaju izgradnje salaša ta bi proizvodnja bila izvan utjecaja i kontrole feudalaca, a kontrola nad njima, u svrhu određivanja obveza salašara prema veleposjedniku, bila je otežana velikom međusobnom udaljenošću salaša (Ačanski 1994, 161). Na salašima se lakše moglo sakriti od vojske, a i plaćanje poreza se moglo lakše izbjeći nego u selima (Beszédes i Juriga 1986-1987). Usto, spomenuti Vlašićevi Povjerenstveni statuti za Suboticu iz 1779. u točki 15. ukazuju da udaljene kolibe „mogu služiti za skrovište prije zlobnih nego poštenih ljudi“ (Bačić 1998, 93), a Povjerenstveni statuti za Sombor iz 1749. u točki 28. ne samo slično govore da one „mogu služiti za noćno pribežište i skrovište zlobnih i opakih ljudi, naravno i samih pljačkaša“, već čak i propisuju da svi salaši sa kolibama moraju biti „srušeni i uklonjeni“, ne samo zato što su oslobođeni od zemaljskog poreza, pretprega i drugih općih tereta, nego i jer pružaju smještaj pljačkašima i razbojnicima, te su veoma udaljeni od crkve (Bačić 1998, 73). Za vrijeme Osmanlija salaši su se nalazili na privatnoj zemlji, a gradnja salaša se nije nikako mogla spriječiti jer je bila riječ

o privatnom vlasništvu zemlje, a s vremenom je „svaki salaš postao značajan robni proizvođač ratarskih i stočarskih proizvoda“ (Ačanski 1994, 161).

Salaš je prvenstveno bio individualna i samostalna ekonomska jedinica koji je proizvodio sve za vlastite potrebe. To je bila ekonomska jedinica, koja je bila i ekološki uravnotežena i kao takva je isključivo ovisila o prirodnim uvjetima: u skladu s prirodom osiguravala je većinu egzistencijalnih potreba žitelja salaša, prateći prirodne cikluse tijekom cijele godine. Ono što salašari nisu proizveli na svom salašu, morali su kupiti u gradu Subotici, a kupovao se šećer, sol, petrolej i kvasac.

Na svakom je salašu živjela obitelj koja se bavila isključivo poljoprivredom i egzistirala od nje. Povećanje broja članova obitelji uzrokovalo je i širenje i povećanje salaša. Kada bi broj djece u kućnim zajednicama narastao toliko da svi članovi zajednice nisu mogli stanovati na jednom salašu, tada bi se pored starog salaša, s njegove lijeve i desne strane podigao novi. Iz starog salaša izdvojio bi se određeni broj djece i preselio u novi. To je i dalje bila samo jedna zajednica, ali s odvojenim stanom. U njoj je i dalje sve funkcioniralo onako kao i prije razdvajanja. Za sve članove te zajednice i dalje je ostao samo jedan starješina, obično najstarija muška osoba – *bačo* ili *dida*, koji je zapovijedao, odnosno obavljao podjelu rada među članovima zajednice. Kada je i u drugom salašu postalo tijesno, pokraj njega bi se podigao treći, četvrti, i tako dalje. Na taj način su se povećavala bratstva na salašima, a ujedno se formirao šor salaša – bratski šor. U pustari Đurđin, na primjer, postojao je Stantićev šor, Ivandekićev šor, Dulićev šor. Ovo nije bio slučaj samo za Đurđin, već i za ostale pustare s naseljima na području subotičkog atara.

Slika 2. Najstariji prikaz jednog salaša: salaš Todora Vasića iz 1800. godine

Izvor: Preuzeto iz Beszédés i Juriga 1986-1987.

Razvitak iz obiteljskog salaša u šor nije se odvijao u svim obiteljima. Ako se nije razvilo bratstvo, nije bilo niti bratskog šora, a dva ili tri salaša ne čine šor (Peruničić 1958, 45). Stantićev šor ima šest salaša, Prčićev isto šest, Ivandekićev šor ima devet salaša, a Dulićev šor petnaest salaša (Peruničić 1958, 45). U mnogim obiteljskim naseljima doseljenika nisu se razvili šorovi. U Đurđinu obitelji Poljakovića i Tumbasa nikada nisu imale svoj šor, a za to je postojao sigurno jedan od sljedećih razloga: mali broj muških nasljednika, rađanjem ženske djece zemlju su nasljeđivali zetovi, negdje su cijele obitelji izumrle, a negdje je bilo iseljavanja sa sela u Suboticu.

Na slici 2. mogu se uočiti dva salaša. Primjećuje se poluotvoreno dvorište, a stambena zgrada se nije promijenila do današnjih dana. Preko puta kuće nalazila se staja, dok je podrum bio dopola ukopan u zemlju. Salaš koji se prostire u pozadini je najvjerojatnije kuća vlasnika salaša jer je veći od ostalih naznačenih objekata. Na crtežu je zanimljivo i što je naznačen jedan objekt u izgradnji. Raspored dvorišta u potpunosti odgovara dvorištima koja se još danas mogu naći na pustarama u okolici Subotice. Sustav poluzatvorenih dvorišta omogućavao je dobru obranu od sjeverozapadnih vjetrova, a istu funkciju imala je i sadnja drveća oko salaša.

Osim obrane od vjetrova, takav je raspored rađen i u službi obrane od neželjenih posjetitelja jer je u poluzatvorenom tipu dvorišta vlasnik mogao lakše imati kontrolu nad svojim posjedom. Ulaz u salaš nije bio preko glavnog puta nego preko sporednog. Striktnog pravila gdje graditi salaše nije bilo, ali mogli bismo reći da su se vrlo često salaši podizali na uzvišenim terenima jer je tamo zemlja bila najmanje plodna ili u blizini jezera ili vodotoka. Tu pretpostavku rane karte iz XVIII. stoljeća ne potvrđuju, ali zato potvrđuje karta iz 1789. godine. Jedan takav primjer pustara i salaša na pustarama je i pustara Đurđin s istoimenim selom. Đurđin se nalazi na jugoistočnoj periferiji subotičkog atara, a sa svojih 20 km udaljenosti od atarskog centra, spada u najudaljenija sela od Subotice (Duranci 1984, 63). Teritorij Đurđina obuhvaća pustare Đurđin, veći dio pustare Žednik i veći dio pustare Pavlovac (Bukurov 1983, 193).

Smješten je na valovitoj bačkoj lesnoj zaravni na 114 m nadmorske visine. Đurđinska dolina pruža se u pravcu sjeveroistok-jugozapad i u njoj je zastupljena ritska crnica, a oko nje je rasprostranjen černozem i livadska crnica. Prvi podaci o pustari javljaju se 1462. godine, kada kralj Matija 16. veljače, putem isprave koja je izdana u Budimu, poklanja svojoj majci Elizabeti između ostalog i pustaru Đurđin (Iványi 1986, 26). Salaši na području Đurđina nastaju na temelju naselja koje je tamo postojalo od 1464. godine. Nakon što je naselje nestalo, tada nepregledna pustara zadržala je svoje ime Györgyén. Đurđin se nakon toga spominje još i u biskupskim poreznim knjigama 1543. godine sa svrhom plaćanja državnog poreza u iznosu od 14 novčića, dok je u turskim defterima 1580. godine porez plaćalo 17 domova, a 1590.-1591. godine porez plaća 26 domova (Iványi 1986, 25). Godine 1880. napravljen je popis stanovnika te je na ovoj pustari živjelo 1.546 osoba, 863 muškaraca i 683 žena (Iványi 1892).

Tablica 4. Broj kuća i stanovnika na području Đurđina u drugoj polovici XIX. stoljeća

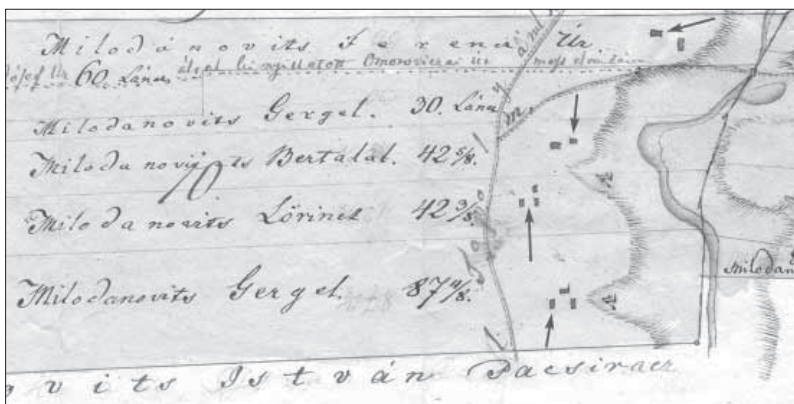
Selo	1862. godina		1880. godina	1890. godina	
	broj kuća	broj stanovnika	broj stanovnika	broj kuća	broj stanovnika
Györgyén (Đurđin)	163	920	1.546 (863 muškarca i 683 žena)	229	1.774

Izvor: Prema Iványi 1892, 256.

Subotica je bila oslobođena od Osmanlija 16. rujna 1687. kada je dobila 12 pustara, među kojima i pustaru Đurđin kako bi graničarima mogla dati zemlju (Duranci 1984, 63). Priložena karta br. 2 prikazuje pustaru Đurđin i parcele pojedinih obitelji koje su bile vlasnici tih parcela. Prema priloženoj karti možemo zaključiti da su u selu Đurđinu naseljenici po izlasku iz zemunica gradili salaše s lijeve i desne strane praporne doline koja se proteže sredinom sela od zapada na jugoistok. S desne strane dola prve su salaše podigli Stantići, zatim Prčići, dalje Imandekići i Mukići. S lijeve strane praporne doline naselili su se Tumbasi, Poljakovići, Dulići, Jaramazovići, Bajići i Mamužići (Peruničić 1958, 26). Obitelji koje su se naselile oko praporne doline ujedno su bili i najstariji doseljenici u Đurđinu.

Isječak broj 1. karte br. 2

Isječak broj 2. karte br. 2

Izgradnja prvotnih salaša

Prvi su salaši bili građeni od zemlje. Temelj i zidovi bili su od nabijene zemlje oblika pravokutne kupe. Salaši su bili niski i većinom jednodimenzionalni, bez pregrada. Zbog toga što je sva od nabijene zemlje, cijela zgrada nazivala se „nabijanica“ (Peruničić 1958, 25). Od drveta su bila samo vrata, krovni kostur i nekoliko poprečnih greda tavana. Krov je bio od trske koja se za poprečne grede vezivala prućem ili raženom slamom. Tavan je također bio od trske, privezane za tavana grede te oblijepljene ilovačom. Ilovača se prethodno miješala s pljevom i zalijevala vodom i gnječila. Takvom zemljom oblijepljivani su vanjski i unutarnji zidovi salaša.

Godine 1776. donesena je naredba u kojoj se pod točkom 1. naređuje da: „stanovnici od sada moraju izgraditi svoje zgrade od zbijenog i čvrstog materijala“ (Rudinski 1985). Pretpostavlja se da je zbijeni materijal naboj, a čvrsti materijal od pečene cigle. Propisivanje ove odluke samo pokazuje da je za to postojala potreba jer u vremenu prije odredbe kuće nisu bile građene od čvrstog građevnog materijala nego od pruća i drveta oblijepljenih blatom. Ukoliko se ta odredba nije poštivala, kazne su bile drakonske (odsijecale su se glave i vukle su se lađe uzvodno Dunavom od Slankamena) (Rudinski 1985, 56). Godine 1777. donesena je još jedna naredba od strane vlasti koje su se stanovnici Austro-Ugarske Monarhije morali držati: dimnjaci su se morali graditi od sirovih i pečenih cigli, a ne od lakozapaljivog materijala. Za nepoštivanje te naredbe bila je predviđena kazna od „25 batina ili 12 forinti“ (Rudinski 1985, 56).¹² Protupožarne mjere bile su predmetom i opširne 14. točke Povjerenstvenih statuta Subotice iz 1779. Grad je, tako, prigodom instalacije dobio i protupožarni pravilnik za grad Požun (Bačić 1998, 91), a gradsko poglavarstvo je 1814. donijelo i protupožarni pravilnik na hrvatskom jeziku s uputama u 6 točaka („Nauk kako vatru akobisze dogodila, frishko iznatyi, a akobi u plamen izashla kako najfishkie uterniti valya – i posli kad sze uterne kako valya csuvat dasze dalye ne deszi“) (Bačić 1997).

Pravilo kod izgradnje salaša bilo je takvo da se začelje zgrade okretalo na „gornjak“ – sjever, a čelo zgrade na „dolnjak“ – jug (Peruničić 1958, 26). Prozori i vrata bili su s južne strane na kojoj se kasnije formiralo dvorište, a u njemu pripadajuće ekonomske zgrade. Razlog takvom položaju salaške zgrade leži u klimi i hladnijim zimskim vjetrovima koji pušu sa sjevera i sjeverozapada. U unutrašnjosti salaške zgrade, do začelnog zida, stajalo je ognjište iznad kojeg se nalazio kamin. I ognjište i kamin bili su izgrađeni od nabijene zemlje (Peruničić 1958, 26).

¹² Ante Rudinski u istome članku primjećuje da se stanovništvo te odredbe baš i nije držalo, jer se pola stoljeća kasnije javlja nova odredba komesara Skultétyja koji izdaje napatuk za uređenje grada Subotice u kojem ponovno naređuje da se dimnjaci moraju graditi od pečene cigle. Na kraju, kada je zbog nepoštivanja naredbi dolazilo do mnogobrojnih požara, 1782. godine donosi se sljedeća naredba: „sve će kuće bez dimnjaka ili zapuštene, biti porušene u roku od godine dana, a njihovi vlasnici morat će izgraditi nove kuće na novopostavljenim reguliranim linijama“ (Rudinski 1985, 56).

Ekonomski odnosi salaš – grad

Subotica je imala dva ekonomska centra na planu seljačkog gospodarstva koja su međusobno povezana i koja su se nadopunjavala. Selo možemo označiti kao „A“, a grad Suboticu kao „B“. A je ekonomski važnije središte od središta B. U selu je zastupljena uglavnom zemlja, privredne zgrade, mrtvi i živi inventar, dok su u gradu zastupljene investicije, rad i proizvodna sredstva (Peruničić 1958, 14). Naravno da centar B – Subotica, djeluje na centar A, selo. Seljak je iz Subotice dobivao kukuruz, vino, povrće, voće, tj. proizvode koji su se u XVIII. stoljeću proizvodili u centru „B“. Razlog tome je što je središte „A“ bilo isključivo namijenjeno stočarstvu.

Osim ekonomskog utjecaja Subotice na selo, javljaju se također i socijalni, kulturni i politički utjecaji. Subotica utječe na svoja sela te je kao središnje mjesto vrlo povezana s njima, a vrlo jak utjecaj se očituje i kroz pojavu da je Subotica sa svojih 50.000 stanovnika ostala tzv. „stepski“ grad.¹³ To znači da je raspored kuća, ulica i način života u Subotici podsjećao na veliko selo. Dobar pokazatelj za gore navedenu tezu su i tablice 5 i 6, koje pokazuju podatke za sva sela te ruralni karakter Subotice u XVIII. stoljeću.

Tablica 5. Broj stoke u selima na području Subotice u prvoj polovici XVIII. stoljeća

Godina	Volovi	Krave	Junice	Telad	Ovce	Svinje	Konji	Ždrjebad
1702.	607	511	-	746	2.592	541	428	93
1748.	1.725	1.113	254	-	8.620	1.110	1.213	86

Izvor: Prema Peruničić 1958, 14.

Tablica 6. Stanovništvo na području Subotice u prvoj polovici XVIII. stoljeća

Godina	Stanovništvo
1702.	1.969 duša
1748.	560 obitelji

Izvor: Prema Peruničić 1958, 14.

Tablica broj 5 pokazuje broj životinja koje su uzgajane na području Subotice i njezinog atara 1702. godine i 1748. godine. Prema tim podacima na području subotičkog atara držano je 1702. godine 5.518 životinja u odnosu na 1969 stanovnika, a 1748. godine 560 obitelji uzgaja 5.509 životinja.¹⁴ Subotička je poljoprivreda s vremenom zamijenila potpuno stočarski karakter ratarskim karakterom. U XVIII. stoljeću, za vrijeme dominacije stočarstva, na području pustara kukuruz se uzgajao samo oko Subotice. Kako je stočarska proizvodnja slabila tako se na području salaša polako intenzivirao uzgoj kukuruza. Usporedo sa zemljoradnjom razvijale su se i druge djelatnosti, kao što su zanatstvo i trgovina. U Subotici se razvijala trgovina

¹³ Stepski grad, „seljački grad“, „veliko selo“, više o tome u Sabo 2002.

¹⁴ Prema podacima iz 1910. godine Subotica i dalje ima svoj ruralni karakter jer je na njezinom teritoriju 7.573 vlasnika zemlje, a od tog broja je 75,6 % bilo zemljoradnika, a ostalih 24,4 % otpadalo je na sve druge profesije.

stokom, kožom i vunom, a u gradu su se nabavljali svi oni proizvodi koje seljaci nisu proizvodili u svojim selima i na svojim salašima (Peruničić 1958, 30).

Sve teritorijalne promjene koje su se događale u subotičkom ataru nastajale su zbog vanjskih utjecaja. Unutrašnjeg utjecaja nije bilo jer je atar uvijek zadovoljavao potrebe sela i egzistirao kao samostalna ekonomska jedinica (Peruničić 1958, 15). Bez trgovišta niti jedan atar ne bi mogao egzistirati kao samostalna privredna jedinica i zato subotički atar predstavlja jednu mikrofederaciju i skladnu simbiozu malih seoskih atara i grada Subotice.

Stvaranje dvostrukih baština

Prema privilegiju iz 1779. godine građani Subotice su morali posjedovati, osim kuće na pustari, to jest salaša, i kuću u gradu. Svrha takve odredbe bila je plaćanje poreza. Na prostoru subotičkog atara u to doba najzastupljenije je bilo ekstenzivno stočarstvo jer su stoci bile potrebne velike površine za ispašu. Oko salaša se sijalo vrlo malo pšenice i ječma, ali dovoljno da se prehrani obitelj. Ostali dio imanja bio je prekriven pašnjacima. Takvom je stočarstvu smetala svaka druga poljoprivreda, osim stočarske, jer je smanjivala ispašni prostor. Na pustarama prvi doseljenici nisu smetali jedni drugima pa je i to bio još jedan od važnih razloga naseljavanja pustara.

Po pitanju osnivanja dvostrukih staništa, Bunjevci su se ugledali na starosjedioce i to prvenstveno iz objektivnih razloga. Glavni razlog bili su pogodni uvjeti za uzgoj određenih kultura jer su za neke kulture pogodni uvjeti bili na pustarama, a za neke u Subotici. Tako je za stočarstvo najpogodnije bilo naseljavanje na pustarama, a za ratarstvo u gradu, pa su se zato kuće u Subotici gradile kasnije nego kuće na pustarama.

Ovakav raspored baština bio je od presudne važnosti za razvitak Subotice i njezinih okolnih sela (Peruničić 1958, 44). Baština u selu povezana je salašom, baština u Subotici povezana je kućom u gradu. Svaka obiteljska zadruga je zasnivanjem baštine na pustari zaposjela i dio kod Subotice kupujući vinograd, gradila je prizemnicu pod tvrđavom i dobivala oranicu u ugarnici (Duranci 1984, 63). Baština u Subotici bila je dio baštine na pustari, ali je po postanku mlađa i površinom manja (Duranci, 1984, 56). Grupirana sela dugo nisu nastajala jer je stočarstvo sprječavalo ušoravanje salaša. To se može vidjeti i prema selu Đurđin koje je i danas vrlo rastrkano naselje (Duranci, 1984, 56). Privreda je na taj način utjecala na naselje, ali je i naselje utjecalo na privredu.

Svaki vlasnik zemlje, svaki salašar imao je dionice zemlje u Vinogradima i Ugarnicama pokraj Subotice. Lazo Poljaković, seljak iz Đurđina, imao je zemlju u Ugarnicama i vinograd u Vinogradima. Prema podacima iz Katastarske uprave, u Đurđinu je od 495 domaćinstava njih 150 imalo zemlju i u drugim selima subotičkog atara (Duranci, 1984, 56). Tijekom godina seljaci su te dijelove zemlje u unutrašnjem ataru prodavali ili davali u miraz ženskoj djeci koja su se udavala i odlazila u Suboticu ili je zemlju dobio muški nasljednik koji se odselio u Suboticu jer nije dobio zemlju na salašu (Peruničić 1958, 13).

Zaključak

Nakon svih izvora koje sam imala na raspolaganju i koje sam proučavala mogu zaključiti da je salaš bio isključivi produkt suživota čovjeka s njegovim okolišem i jedan bez drugoga nisu mogli egzistirati. Salaš je bio i ostatak društveni fenomen i ekološki uravnotežena jedinica, u kojoj samo o čovjeku ovisi koliko će on biti dio tog suživota.

Ukoliko je naglasak na salašu kao „samostalnoj ekonomskoj jedinici“ on može egzistirati od svoje proizvodnje, ali su mu za razvoj potrebne prometnice tj. prometna povezanost s njegovim centrom Suboticom. Gradnjom zemljanih putova počinje se razvijati trgovina, a dolaskom željeznice u XIX. stoljeću dolazi do intenzivnijeg razvoja salaša, salaških djelatnosti, trgovine i na kraju Subotice i sjeverne Bačke.

Literatura:

- Koreni – svedočenje vekova.* 1991. ur. Milan Dubajić. Subotica: Istorijski arhiv.
- Subotica na starim kartama i mapama.* 2011. Subotica: Povijesni arhiv Subotica.
- Subotička peščara.* http://regional.rs/p/regionalni_identitet/0/651, (pristup 10. 07. 2012.)
- Ačanski, Radivoja Miša. 1994. Salaši (i salašari) – terminološko značenje, njihov nastanak i neka sociološko – ekonomska obilježja. U: *PČESA, Ej salaši : X Zbornik radova*, ur. Veselin Lazić. Novi Sad: 161-165.
- Bačić, Slaven. 1995. *Povelje slobodnih kraljevskih gradova Novog Sada, Sombora i Subotice*, Subotica: vlastita naklada.
- Bačić, Slaven. 1997. Iz prošlosti subotičkog vatrogastva. U: *Rukovet*, 1-2-3/1997.
- Bačić, Slaven. 1998. *Iz prošlosti gradskog prava Novog Sada, Sombora i Subotice*. Subotica: Biblioteka Žiga.
- Baučić, Ivo, Baučić, Vlatka. 1996. *Geografija*, Zagreb: Panorama.
- Beszédes Valéria i Augustin Juriga. 1986-1987. „Čantavir, Senta“. Katalog izložbe: Subotica.
- Bukurov, Branislav. 1983. *Subotica i njena okolina*, Novi Sad: Vojvođanska akademija nauka i umetnosti.
- Ćupurdija, Branko. 1981. Društveni život na salašima. U: *Zbornik radova Etnografskog instituta*, knj. 13, Beograd.
- Ćupurdija, Branko, 1987. *Subotica i okolina*. Beograd: Matica srpska.
- Devavari, Valerija. 1994. Razvoj salaša na teritoriju sjeverne Bačke. U: *Ej salaši : X Zbornik radova*. ur. Veselin Lazić. Novi Sad: 153-160.
- Duranci, Bela. 1984. *Đurđinski salaši, kuća i okruženje*, Zaštita spomenika narodnog graditeljstva, Beograd.
- Iványi, István. 1892. *Szabadka, Szabad Királyi Város, Története, ii. rész., irta, Bittermann József Könyvnyomdájából*.
- Iványi, István. 1986. Istorija slobodnog kraljevskog grada Subotice. Poseban prilog periodičnog glasila *Promemorija*, Subotica.

- Pekić, Petar. 1930. *Povijest Hrvata u Vojvodini od najstarijih vremena do 1929. godine*. Zagreb: Izdano s potporom Matice hrvatske.
- Peruničić, Branko. 1958. *Postanak i razvitak baština na području Subotice od 1686 godine*. Beograd: Srpska akademija nauka – Posebna izdanja, knjiga 306, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 28.
- Rudinski, Ante. 1985. Panonska kuća pojavni oblici u sjevernoj Bačkoj. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, broj 79.
- Rudinski, Ante. 1993. O nastanku i razvoju panonske kuće. U: *PČESA, paorske kuće – IX zbornik radova*. ur. Milorad Grujić, Slobodan Jovanović. Novi Sad – Novi Bečej: 242-251.
- Rudinski, Ante. 2007. *Leksikon podunavskih Hrvata – Bunjevac i Šokaca*. DŽ-F, br. 7. ur. Slaven Bačić. Subotica: Hrvatsko akademsko društvo. 15-16.
- Sabo, Žombor. 2002. *Stepski grad*. Subotica: Kentaur d.o.o.
- Sekulić, Ante. 1991. *Bački Hrvati*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Ulmer, Gašpar, Pavić, Zorica. 2003. *Kraljevski komesar Jozef Gludovac u Subotici (1788-1790) : Analitički inventar*. Subotica: Istorijiski arhiv Subotica.

Kartografski izvori:

- Trgovište Szent Mária s okolnim pustarama, položaj crkvenih posjeda, pješčane dine i vodotokovi*. 1747. godina, signatura: 3-3-2-1, Povijesni arhiv Subotica.
- Plan putova na posjedima privatnika s pustare Đurđin, 1789. godina*. signatura: 3-1-3-29, Povijesni arhiv Subotica.

Summary

Salash as a social phenomenon and ecologically balanced, individual and autonomous economic unit in northern Bachka in the 18th century

The salash (the farm) is a social phenomenon that first appeared in northern Bachka at the end of the 17th century and continued developing throughout the whole 18th century. This work aims to connect natural and geographical factors, putting them in a historical context and concluding to what extent the salash was a product of symbiosis between people and the environment. The emergence of the salash was in fact determined by these important factors: historical on the one hand and natural and geographical on the other. Historical factors relate to the period of Ottoman rule in northern Bachka and natural ones relate to the fertile and spacious Bachka loess plateau. The coexistence and strong interdependence of people and the environment in the 18th century manifested through polycultural economy, the use of natural resources as building material and the influence of atmospheric conditions on the

building method of salash facilities. It was this relationship between people and the environment that resulted in the appearance of the object of this study: ecologically balanced, individual and autonomous economic unit – the salash

Keywords: salash, Bachka, 18th century, Subotica area, Djurdjin